

Ne yaparsan yap, insan işlerinde son söz yazgındır. Gerçek bir tirandır o. Oysa, ilerlemenin ilkelerine göre çoktan ortadan kalkması gerekirdi.

Johann Nestroy, Viyanalı komedi yazarı, 1850¹

Liberalizmin zafer çağı yenilen bir devrimle başladı, uzatmalı bir çöküntüyle sona erdi. İlki, tarihsel bir dönemin başlangıcını ve sonunu belirlemek bakımından ikinçisine göre daha elverişli işaretler göstermekle birlikte, tarih (aralarından bazıları her zaman bunun farkında olmasa da) tarihçilerin elverişli buldukları şeylere aldırılmaz. Bu kitabın gösterişli bir olayla (örneğin, 1871'de Paris Komünü'nün ve Alman Birliği'nin ilanı ya da 1873'ün büyük borsa iflasıyla) sona erdirilmesi, dramının gereklerine uygun düşerdi kuşkusuz; fakat, dramının ve gerçekliğin istemleri, çoğu zaman olduğu gibi, aynı değildir. Yolun sonunda, bizi bir doruk ya da şalele görüntüsü değil, pek kolay ayırt edilemeyen bir havza manzarası beklemektedir: 1871 ile 1879 arası. Eğer buna bir tarih vermemiz gerekirse, "1870'lerin ortası" nı simgeleyen, hiç gerekmediği halde öne çıkmasına neden olacak önemli bir olayı çağrıştırmayacak sözgelimi 1875 gibi bir tarihi seçelim.

Liberalizmin yengisini izleyen yeni çağ çok farklı olacaktı. Ekonomik açıdan, engelsiz rekabetçi özel girişimden, devletin özel girişime karışma-

ma politikasından ve Almanların *Manchesterismus* [Manchestercilik] dediği şeyden (Victoria İngilteresi'nin serbest ticaret ortodoksisinden) hızla uzaklaşacak, büyük endüstri korporasyonlarına (karteller, tröstler, tekel-ler), ciddi boyutlarda devlet müdahalesine, (mutlaka iktisat kuramında olmasa da) uygulamada son derece farklı ortodoksilere yönelecekti. Bireycilik çağı 1870'te son buldu ve İngiliz avukat A. V. Dicey'in şikayetçi olduğu 'kolektivizm' çağı başladı ('Kolektivizm'in ilerlemesi olarak gör-düğü, kendisini endişeye sürükleyen şeyler şimdi bize önemsiz gelse de, Dicey bir anlamda haklıydı).

Kapitalist ekonomi dört önemli açıdan değişti. Öncelikle, artık birinci Endüstri Devrimi'nin yöntemlerinin ve icatlarının belirlemediği yeni bir teknoloji çağına; (elektrik ve petrol, türbinler ve içten patlamalı motorlar gibi) yeni güç kaynaklarının, (çelik, alaşımlar, demirsiz metaller gibi) bilimsel temelli yeni endüstrilerin (örneğin giderek genişlemekte olan organik kimya endüstrisi) çağına giriyoruz. İkincisi, öncülüğünü Birleşik Devletler'in yaptığı, yalnızca kitlelerin gelirinde ortaya çıkan artışın değil, her şeyden önce gelişmiş ülkelerdeki yalın nüfus artışının beslediği yeni bir iç pazar ekonomisine girmekteyiz. Avrupa'nın nüfusu 1870-1910 arasında 290 milyondan 435 milyona, Birleşik Devletler'inki 38.5 mil-yondan 92 milyona çıktı. Başka bir deyişle, bazı dayanıklı tüketim malları dahil, kitlesel üretim dönemine giriyoruz.

Üçüncüsü, -bazı açılardan en belirleyici gelişme buydu- şimdi, para-doksal olarak bir tersine dönüş ortaya çıktı. Liberal zafer çağı, İngiliz endüstrisinin *de facto* uluslararası tekel oluşturduğu, (bir iki önemli istisna dışında) küçük ve orta ölçekli girişimlerin hemen hiç bir zorluk çıkarmadığı, kârın garanti olduğu bir çağdı. Liberalizm sonrası çağ ise, rakip ulusal endüstri ekonomileri -İngiliz, Alman, Kuzey Amerika- arasında, bu eko-nomilerdeki şirketlerin, çöküntü döneminde yeterli kârı elde ederken karşılaştıkları güçlüklerin şiddetlendirdiği uluslararası rekabetin yaşandığı bir çağdı. Bu yüzden rekabet, ekonomik yoğunlaşmaya, pazarın kontro-lüne ve manipülasyona yol açtı. Mükemmel bir tarihinin sözleriyle:

Ekonomik büyüme, şimdi ekonomik mücadeleydi aynı zamanda; güçlüyü zayıftan ayıran, bazılarının cesaretini kıran bazılarını sertleştiren, eski ulus-ların pahasına yeni, aç ulusları kayıran bir mücadele. Belirsiz bir ilerlemenin geleceği hakkında iyimserlik, yerini, sözcüğün klasik anlamıyla güvensizliğe ve ıstıraba bıraktı. Bütün bunlar, toprak açlığının bu son dalgasında ve Yeni Emperyalizm adı verilen nüfuz sahası arayışında iç içe geçen iki rekabet biçimini güçlendirdi ve kendisi de sertleşen siyasi rekabet tarafından güçlen-dirildi.²

Dünya, (ekonomik örgütlenmenin yapısındaki değişiklikler, örneğin 'tekelci kapitalizm' dahil) sözcüğün en genel anlamıyla, ama aynı zamanda en dar anlamıyla (yeni bir olgu olarak, 'azgelişmiş' ülkelerin, 'gelişmiş' ülkelerin egemenliğindeki bir dünya ekonomisiyle bağımlılar sıfatıyla bütünleşmesi) emperyalizm dönemine girdi. Devletlerin, kendi işadamları için yeryüzünü resmi ya da gayri resmi olarak pazar veya sermaye ihracatı açısından yedekler biçiminde paylaşmalarına yol açan rekabetin itici gücü dışında, bu durum, (iklimden ya da coğrafi nedenlerden dolayı) gelişmiş ülkelerin çoğunda bulunmayan hammaddelerin öneminin artmasından kaynaklanmaktaydı. Yeni teknolojik endüstrilerin, petrol, bakır, demirsiz metal gibi maddelere ihtiyacı vardı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Malaya kalay; Rusya, Hindistan ve Şili manganer; Yeni Caledonia nikel üreticisi olarak bilinmekteydi. Bu yeni tüketici ekonomisi, aynı zamanda (tahıl ve et gibi) gelişmiş ülkelerde de üretilen ürünlere olduğu gibi, (tropik bölgelere özgü içecekler ve meyveler ya da denizaşırı ülkelere özgü bitkisel yağlar gibi) bu ülkelerde üretilmeyen ürünlere de giderek artan ölçülerde ihtiyaç duymaktaydı. 'Muz cumhuriyeti', kauçuk ya da kakao sömürgesi kadar kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline geldi.

Küresel ölçekte, gelişmiş ve (teorik olarak gelişmişin çağdaşı olan) azgelişmiş bölgeler arasındaki bu ikilem (kendi başına yeni bir şey olmamakla birlikte), ayırt edilebilir biçimde modern bir biçim kazandı. Gelişmiş/bağımlı biçiminde yeni bir örüntünün gelişmesi, kısa fasıllarla, (dünya ekonomisindeki dördüncü büyük değişmeyi oluşturan) 1930'ların ekonomik düşüş dönemine kadar devam edecekti.

Liberal çağın sona erdiği, siyasi açıdan, sözcüklerin düz anlamlarında da görülmektedir. İngiltere'de Whig/Liberaller (genel anlamıyla Tory/Muhafazakâr olmayanlar), iki kısa istisna dışında 1848-1874 arasında iktidardaydı. Yüzyılın son çeyreğindeyse ancak sekiz yıl iktidar olacaklardı. Almanya'da ve Avusturya'da Liberaller, 1870'lerde (hükümetler böyle bir dayanağa ihtiyaç duydukları ölçüde) hükümetlerin meclisteki ana dayanağı olmaktan çıktılar. Bu ülkelerde liberallerin temelini oyan şey, serbest pazara ve ucuz (görece etkisiz) devlete dayalı ideolojilerin yenilmesi kadar, kitleleri temsil ettikleri yanılması son veren seçim politikalarındaki demokratikleşme oldu (6. Bölüme bakınız). Bir yandan, ekonomik çöküntü, ulusal tarımın çıkarlarının ve bazı endüstrilerin talep ettiği devlet koruması yönündeki baskıyı daha da artırdı. 1874-5'te Rusya'da ve Avusturya'da, 1877'de İspanya'da, 1879'da Almanya'da ve İngiltere dışında uygulamada her yerde ticaretin daha serbestleşmesi yönündeki eğilim tersine döndü (Hatta İngiltere'de bile serbest ticaret 1880'ler-

den sonra baskı altındaydı). Öte yandan, sosyal güvenlik, devletin işsizliğe karşı önlem alması ve işçiler için asgari ücret gibi bağlamlarda 'küçük insanlar'ın 'kapitalistler'e karşı devletten koruma talebi dillendirilmeye ve siyasi açıdan etkisini duyurmaya başladı. İster eski soylular, ister yeni burjuvazi olsun 'tuzu kuru sınıflar', artık 'alt tabakalar' adına konuşamaz, dahası bedelini ödemededen desteklerine güvenemezlerdi.

Dolayısıyla, (anti demokratik düşünürlerin endişeyle öngördükleri) gücü ve karışmacı niteliği giderek artan yeni bir devlet ve onun içinde yeni bir siyasi yaşam örüntüsü gelişti. 1870'de tarihçi Jacob Burckhardt, 'İnsan Haklarının modern yorumu'nun, "çalışma ve geçinme hakkını da kapsadı"ğını düşünmüştü; "çünkü, imkânsız istediklerinden ve bunun ancak devletin zorlamasıyla güvenlik altına alınabileceğine inandıklarından, insanlar en hayati konuları [burjuva] topluma bırakmaya istekli değiller."³ Anti demokratik düşünürleri rahatsız eden şey, yoksulların doğru dürüst yaşama yönündeki sözde ütopyacı talepleri değil, bunu dayatma yetenekleriydi. "Kitleler huzur ve ücret istiyorlar. Bunu onlara cumhuriyet verirse cumhuriyetçi, monarşi verirse monarşi yanlısı olurlar. Eğer olmazsa, gürültü çıkarmadan, onlara istediklerini vaad eden ilk anayasayı destekleyecekler."⁴ Bu arada, geleneğin kazandırdığı meşruiyetin ve ahlaki özerkliğin ya da ekonomik yasaların bozulamayacağı inancının denetiminden çıkan devlet, teoride kitlelerin amaçlarına ulaşmalarının salt bir aracı gibi görünse de, uygulamada gücü her şeye yeten bir Leviathan haline gelecekti.

Belki liberalizmin, huzurun ve devletten yardım görmeyen özel girişimin kaleleri olan İngiltere, Hollanda, Belçika ve Danimarka dışında, büyük ölçüde devlet borçlarındaki keskin artışın bir sonucu olarak, ele aldığımız dönemde neredeyse her yerde kişi başına devlet harcamalarının (yani devletin faaliyetlerinin) artmış olmasına karşın, devletin rolündeki ve işlevlerindeki artış, modern ölçütlerle karşılaştırıldığında yine de mütevazıydı.* Oysa, belki eğitim dışında, sosyal amaçlı harcamalar yine önemsiz kaldı. Öte yandan, hemen her yerde toplumsal ajitasyon ve hoşnutsuzluk çağı haline gelen bu yeni ekonomik çöküntü çağının karışık gerilimlerden siyasi yaşamda üç yeni eğilim doğdu.

Birincisi (ve görünüşe göre en yeni olanı), işçi sınıfının sosyalist (yani giderek Marksist) yönelime sahip bağımsız partilerinin ve hareketlerinin ortaya çıkmasıydı; Alman Sosyal Demokrat Partisi bu açıdan hem öncüydü, hem de en etkileyici örneği oluşturmaktaydı. Dönemin orta sınıfları-

* Devlet harcamalarındaki bu artış, ekonomilerinin alt yapısını kurmakta olan denizaşırı gelişmiş ülkelerde (Birleşik Devletler, Kanada, Avusturya ve Arjantin) sermaye ithali nedeniyle çok daha belirgindi.

nın ve hükümetlerinin onları son derece tehlikeli bulmalarına karşın, liberalizmin dayandığı ussalcı aydınlanmanın değerlerini ve varsayımlarını onlar da paylaşıyordu. İkinci eğilim ise, bu mirası paylaşmadı, hatta düpedüz ona karşı çıktı. 1880'lerde ve 1890'larda, ya –Hitlerciliğin atası olacak anti semitik ve pan Germen milliyetçiler gibi– liberalizmle olan eski bağlantılarının gölgesinde ya da –Avusturya'daki 'Hıristiyan Sosyal' hareket gibi– o zamana dek siyasi açıdan etkisiz olan kiliselerin kanatları altında liberal karşıtı ve sosyalist karşıtı partiler ortaya çıktı.* Üçüncü eğilim, milliyetçi kitle partilerinin ve hareketlerinin liberal radikallikle eski ideolojik özdeşliklerinden kurtulmaları oldu. Ulusal özerklikten ya da bağımsızlıktan yana bazı hareketler, özellikle işçi sınıfı ülkede önemli bir rol oynadığında, en azından kuramsal olarak sosyalizme doğru kayma eğilimi gösterdiler. Fakat bu eğilim, (sözde Çek Halk Sosyalistleri'nde ya da Polonya Sosyalist Partisi'nde olduğu gibi) uluslararası sosyalizmden çok ulusaldı ve ulusal öge sosyalist ögeye baskın gelme eğilimindeydi. Ötekiler, (etnik gelenek olarak anlaşılacak olan) kan, toprak, dil üzerine dayalı bir ideolojiye yöneldiler.

Bu durum, gelişmiş devletlerde 1860'larda ortaya çıkmış olan temel siyasi örüntüyü (demokratik bir anayasacılığa az çok aşamalı ve gönülsüz bir yaklaşım) bozmadı. Buna karşın, kuramsal olarak kabul edilebilir olsalar da liberal olmayan kitle politikalarının ortaya çıkması hükümetleri korkuttu. Yeni sistemi çalıştırmayı öğrenmeden önce, zaman zaman – özellikle 'Büyük Çöküntü' sırasında– paniğe yuvarlanıp zora başvurdukları oldu. Üçüncü Cumhuriyet, katliamdan sağ kurtulan Komüncülerin 1880'lerin başına kadar siyasi yaşama girmelerine izin vermedi. Burjuva liberalleri nasıl idare edeceğini bilen, ama sosyalist bir kitle partisiyle de Katolik bir kitle partisiyle de nasıl baş edeceğini bilmeyen Bismarck, 1879'da Sosyal Demokratları yasa dışı ilan etti. Gladstone, İrlanda'da zorlama politikasının batağına saplandı. Ancak, bunun kalıcı bir eğilimden çok, geçici bir evre olduğu görüldü. Mevcut olduğu yerlerde burjuva siyasasının ana çerçevesi, yirminci yüzyılın ilk on yıllarına kadar kırılma noktasına kadar gerilmedi.

Gerçekten, 'Büyük Çöküntü'nün bulanık ve kederli zamanlarında dibe vursa da, ele aldığımız dönemi canlı renklerle resmetmek yanıltıcı

* Azınlık olduğu ve –1870'lerde Almanya'da 'Merkez Partisi'nde olduğu gibi– bir baskı grubu olarak örgütlenmeye mecbur kaldığı birkaç batı ülkesi dışında, Katolik Kilisesi kitle politikası açısından taşıdığı muazzam potansiyeli çeşitli nedenlerden dolayı etkin biçimde kullanamadı. Bu nedenler arasında belki de en önemlisi IX. Pius döneminde (1846–78) Vatikan'ın aşırı tepkici konumuydu.

olurdu. 1930'lardaki düşüşe kadarki ekonomik güçlükler, bu kitapta ele alınan dönemden sonraki yirmi yılı 'çöküntü' terimiyle tarif etmenin ne kadar doğru olacağı noktasında tarihçileri kuşkuya düşürecek kadar karmaşık ve sınırlıdır. Tarihçiler yanılrsa bile, kuşkuları, bu döneme aşırı dramatik bir tutumla yaklaşılması konusunda bizi uyarmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında kapitalist dünyanın yapısı ne ekonomik ne de siyasi olarak çöktü. Kapitalist dünya, ekonomik ve siyasi liberalizmin biraz değişmiş bir biçimiyle de olsa yeni bir evreye girdi; fakat arkasında geniş bir hareket alanı bırakmıştı. Egemen, az gelişmiş, geri kalmış ve yoksul ülkelerde ya da (Rusya gibi) hem galipler hem de kurbanlar dünyasına giren ülkelerde farklıydı. 'Büyük Çöküntü', yaklaşmakta olan devrim çağını bu noktada açtı. Fakat, muzaffer burjuvazinin dünyası, 1875'ten sonraki bir ya da iki kuşağa oldukça sağlam göründü. Belki eskisi kadar öz güvenli değildi, o yüzden iddiaları daha keskindi; belki geleceği konusunda biraz daha endişeliydi; belki, (özellikle 1880'lerden sonra) düşünürlerin, sanatçıların ve bilim adamlarının aklın yeni ve zorlu alanlarına cesurca girmeleriyle birlikte eski entelektüel kesinliklerinin yıkılması onu daha muammalı hale getirmişti. Fakat, burjuva, kapitalist biçimiyle ve genel anlamda liberal toplumlarda 'ilerleme'nin hâlâ devam ettiğine kuşku yoktu. 'Büyük Çöküntü', sadece bir ara dönemdi. Ekonomik büyüme, teknik ve bilimsel ilerleme, iyileşme ve barış yok muydu? Yirminci yüzyıl, ondokuzuncu yüzyılın daha görkemli, daha başarılı bir versiyonu olmayacak mıydı?

Bugün bizler, öyle olmayacağını biliyoruz.